

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 27 (2006)

Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη (1925-2004)

Η αρχιτεκτονική του συγκροτήματος των Αγίων Αναργύρων στο Κάτω Σαγκρί Νάξου

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/dchae.469](https://doi.org/10.12681/dchae.469)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σ. (2011). Η αρχιτεκτονική του συγκροτήματος των Αγίων Αναργύρων στο Κάτω Σαγκρί Νάξου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, 49-60. <https://doi.org/10.12681/dchae.469>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η αρχιτεκτονική του συγκροτήματος των Αγίων
Αναργύρων στο Κάτω Σαγκρί Νάξου

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Τόμος ΚΖ' (2006) • Σελ. 49-60

ΑΘΗΝΑ 2006

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ ΣΤΟ ΚΑΤΩ ΣΑΓΚΡΙ ΝΑΞΟΥ*

Το αναφερόμενο ως «Άγιοι Ανάργυροι» οικοδομικό συγκρότημα των τριών αφιερωμένων στους αγίους Αναργύρους, στην αγία Μαρίνα και στον άγιο Ανδρέα ναών του κτήματος Μπογιατζόγλου, στο Κάτω Σαγκρί της Νάξου (Εικ. 1 και 2), είναι από τα λιγότερο γνωστά βυζαντινά μνημεία του ιστορικού νησιού, που αποτέλεσε ένα από τα πεδία επιστημονικής δράσεως του αείμνηστου καθηγητή Νικολάου Δρανδάκη, τη μνήμη του οποίου τιμά ο παρών τόμος. Πράγματι, στη σχετική με τη βυζαντινή ναοδομία της Νάξου¹ βιβλιογραφία σύντομες αναφορές υπάρχουν μόνο για τον μικρότερο από τους ναούς του συγκροτήματος, το ναό της Αγίας Μαρίνας². Το έως τώρα εξαιρετικά περιορισμένο ενδιαφέρον των ερευνητών για τους τρεις ναούς δικαιολογείται εν μέρει, καθώς εκτεταμένες μεταγενέστερες επεμβάσεις είχαν αλλοιώσει σοβαρά την αρχική μορφή των ναών και έκρυβαν μέχρι πρόσφατα ενδιαφέροντα αυθεντικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής τους, καθώς και τα λείψανα του τοιχογραφικού διακόσμου του μεγαλύτερου από αυτούς.

Το σύμπλεγμα των τριών ναών (Εικ. 3-9) αποτελεί τμήμα του οικοδομικού συγκροτήματος της κατοικίας στο αγρόκτημα ιδιοκτησίας της οικογενείας Μπογιατζόγλου. Το κτήμα αυτό, μαζί με το γειτονικό του κτήμα Παλαιολόγου, βρίσκονται σε ομαλή πλαγιά σε απόσταση ενός περίπου χλμ. ανατολικά του οικισμού του Κάτω Σαγκρίου στην κεντρική Νάξο, επάνω στον παλαιό οδικό άξονα που συνέδεε τη Χώρα με την περιοχή της Τραγαίας.

Τίποτε δεν είναι γνωστό από πηγές για την ιστορία του μνημειακού συνόλου. Η ιστορία και το οικοδομικό του χρονικό στα νεότερα χρόνια είναι γνωστά από στοιχεία που προέρχονται από το αρχείο της οικογενείας Μπογιατζόγλου και από προφορικές μαρτυρίες³. Το 1878 οι ναοί περιήλθαν στην ιδιοκτησία του Γεωργίου Ανδρέου Μπογιατζόγλου, παππού των σημερινών ιδιοκτητών, ο οποίος αγόρασε το κτήμα και την κατοικία του από τον Νικόλαο Γκύζη. Την εποχή αυτή φαίνεται ότι έγιναν περιορισμένης εκτάσεως εργασίες στα μνημεία, μεταξύ των οποίων και η κατασκευή ξύλινου τέμπλου και εικό-

* Ευκαιρία για τη μελέτη της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής του οικοδομικού συγκροτήματος των Αγίων Αναργύρων στο Κάτω Σαγκρί της Νάξου έδωσε η εκπόνηση από το Γραφείο Αρχιτεκτονικών Μελετών «Σταύρος Μαμαλούκος - Αναστασία Καμπόλη-Μαμαλούκου και Συνεργάτες» μελέτης συντηρήσεως και αποκαταστάσεώς του, καθώς και η εκτέλεση του σχετικού έργου, το οποίο έγινε υπό την εποπτεία της 2ης Ε.Β.Α. και την επίβλεψη του γράφοντος, δαπάναις της κ. Θέμιδος Μπογιατζόγλου-Χατζηγιάνη. Για τις ανάγκες της μελέτης έγινε το φθινόπωρο του 1998 η αποτύπωση του συνόλου από τον γράφοντα και την Αναστασία Καμπόλη-Μαμαλούκου με τη βοήθεια του αρχιτέκτονα Ε.Μ.Π.-αναστηλωτή Δημήτρη Κροκίδη και των τότε σπουδαστών του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του Ε.Μ.Π. Νίκου Δουράμπεη και Θανάση Αθανασόπουλου. Συμπληρωματική τεκμηρίωση του συνόλου έγινε από τον γράφοντα μεταξύ των ετών 2001 και 2004, κατά τη διάρκεια του έργου. Οι σχεδιάσεις έγιναν με τη συνεργασία των Δημήτρη Κροκίδη και Πύργου Μανού, αρχιτέκτονα Α.Π.Θ. Για την παροχή κάθε δυνατής βοήθειας επιτόπου ευχαριστίες οφείλο-

νται στις κυρίες Θέμιδα Χατζηγιάνη και Καλυψώ Μαριανού, το γένος Μπογιατζόγλου, και στον κ. Φρίξο Μπογιατζόγλου. Θερμές, τέλος, ευχαριστίες οφείλονται στο διευθυντή της 2ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Χαράλαμπο Πέννα που ποικιλοτρόπως, όσο και ουσιαστικά, συνέδραμε στη μελέτη που ακολουθεί, καθώς και στην κα Κατερίνα Κορρέ, αρχιτέκτονα, και στον κ. Νίκο Βίττη, συντηρητή της Εφορείας, οι οποίοι κατά την ενασχόλησή τους, στα πλαίσια των υπηρεσιακών καθηκόντων τους, με το μνημειακό σύνολο συζήτησαν μαζί μου διάφορα σχετικά με τη μελέτη του ζητήματα.

¹ Συστηματική συλλογή της σχετικής με τη βυζαντινή ναοδομία της Νάξου βιβλιογραφίας βλ. εις Γ. Δημητροκάλλης, *Βυζαντινή ναοδομία στην Νάξο*, Αθήνα 2000, 60-70 (στο εξής: *Βυζαντινή ναοδομία*).

² Ο.π., 43 και εικ. 129 και 179.

³ Οι πληροφορίες οφείλονται στην κ. Καλυψώ Μπογιατζόγλου-Μαριανού.

νων στο ναό των Αγίων Αναργύρων. Περί το 1975 ο εργονός του αγοραστή του 1878, Γεώργιος Ανδρέου Μπογιατζόγλου, επισκεύασε τους τρεις ναούς. Οι επεμβάσεις περιελάμβαναν επισκευές των ρωγμών και κατασκευή νέων επιχρισμάτων, δαπέδων, κουφωμάτων και εξοπλισμού. Στα τελευταία χρόνια τα μνημειακό σύνολο υπέστη σημαντικές φθορές εξαιτίας κυρίως εγγενών προβλημάτων στη θεμελίωσή του, τα οποία επιδεινώθηκαν όταν, στη δεκαετία του 1970, στέρεψε η πηγή επάνω στην οποία αυτό είναι κτισμένο. Μεταξύ των ετών 2001 και 2004 έγιναν στο συγκρότημα εκτεταμένες εργασίες συντηρήσεως και αποκαταστάσεως, κατά τη διάρκεια των οποίων πραγματοποιήθηκε συστηματική αρχαιολογική έρευνα από την αρμόδια Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Η κατοικία του κτήματος Μπογιατζόγλου, ενδιαφέρον παράδειγμα οχρωμένης εξοχικής κατοικίας της περιόδου της Τουρκοκρατίας και χαρακτηριστικό δείγμα της παραδοσιακής ναξιώτικης αρχιτεκτονικής⁴, είναι κτισμένη στο βορειοανατολικό τμήμα της εκτεταμένης ιδιοκτησίας, δίπλα στην, αχρηστευμένη σήμερα, μεγάλη ανοικτή δεξαμενή που δεχόταν παλαιότερα τα νερά πλούσιας πηγής. Η πηγή αυτή άρδευε τη γύρω περιοχή και κινούσε το νερόμυλο που ήταν κτισμένος σε μικρή απόσταση στα ανατολικά της, στην όχθη του παρακείμενου χειμάρρου. Το οικοδομικό συγκρότημα της κατοικίας, διατεταγμένο στη νότια, τη δυτική και την ανατολική πλευρά της οχρωμένης με ψηλό μανδρότοιχο μικρής αυλής, περιλαμβάνει την κυρίως οικία με ισόγειο και έναν όροφο, βοηθητικούς χώρους και το σύμπλεγμα των τριών εκκλησιών που εξετάζονται εδώ. Το σύμπλεγμα των τριών εκκλησιών και των προσαρτημένων στα νότια τους βοηθητικών χώρων καταλαμβάνει ολόκληρη τη νότια πλευρά του συγκροτήματος της κατοικίας.

Στο κέντρο του συμπλέγματος βρίσκεται ο ναός των Αγίων Αναργύρων (Εικ. 1, 3-5). Πρόκειται για ένα μικρό (οι διαστάσεις του είναι περίπου 4,60×7,40 μ., χωρίς την ημικυκλική κόγχη του ιερού) μονόχωρο, δρομικό τρούλλαίο ναό χωρίς νάρθηκα. Αξίζει να σημειωθεί εξαιρετικά ότι το μνημείο παρουσιάζει, τόσο συνολικά όσο και στα επιμέρους στοιχεία του, εντονότατη γραφική ακανονιστία. Αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε πλαστικές παραμορφώσεις που το κτίσμα έχει υποστεί κατά τη

διάρκεια της μακράς ιστορίας του εξαιτίας κυρίως προβλημάτων στη θεμελίωσή του.

Η κάλυψη του ναού είναι τριμερής (Εικ. 3 και 4). Το ανατολικό και το δυτικό τμήμα του καλύπτονται με κατά μήκος διατεταγμένους ημικυλινδρικούς θόλους με μήκος 1,50 και πλάτος 3,30 μ. περίπου, ίσο δηλαδή με το συνολικό καθαρό πλάτος του κτιρίου. Το κεντρικό τμήμα του καλύπτεται με τρούλλο διαμ. 2 μ. περίπου, ο οποίος φέρεται από δύο τόξα και δύο βαθιά αφιδώματα που βαίνουν σε προσκολλημένες στους πλάγιους τοίχους ισχυρά προεξέχουσες παραστάδες.

Η προσέλαση στο ναό γίνεται από μία θύρα που ανοίγεται στον άξονα της δυτικής πλευράς του. Το εσωτερικό του φωτίζεται από τέσσερα ορθογωνικά παράθυρα: ένα μικρό στη δυτική πλευρά του τυμπάνου του τρούλλου, ένα στην κόγχη του ιερού, ένα επάνω από τη δυτική θύρα και ένα μεγάλο, νεότερο, στο μέσον του νότιου τοίχου. Εκατέρωθεν της κύριας κόγχης του ιερού είναι διαμορφωμένες στο πάχος του τοίχου δύο αβαθείς ημικυκλικές κόγχες. Μία ακόμη μικρή, ορθογωνική σε κάτοψη κόγχη ανοίγεται στο νότιο τοίχο του ιερού. Κοσμήτες ημικυκλικής διατομής ορίζουν τις γενέσεις των τόξων που φέρουν τον τρούλλο, των ημικυλινδρικών θόλων, του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης του ιερού και τη στεφάνη του τρούλλου.

Μετά την πρόσφατη αποξήλωση του νεωτερικού δαπέδου του ναού από ακανόνιστες μαρμαρόπλακες, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός παλαιότερου δαπέδου από ντόπιες σχιστόπλακες και των σύγχρονων με αυτό χαμηλών, κτιστών θρανίων που είχαν κατασκευασθεί κατά μήκος των τοίχων. Κάτω από το δάπεδο αυτό αποκαλύφθηκαν κατά τόπους λείψανα της υποδομής του αρχικού δαπέδου του μνημείου. Μετά την αποξήλωση της νεότερης κτιστής αγίας τραπέζης αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό της κόγχης του ιερού σύνθρονο μορφής χαμηλού θρανίου με «θρόνο» στο μέσον. Αποκαλύφθηκε επίσης μαρμάρινος κίονας ο οποίος έφερε την πλάκα της αρχικής αγίας τράπεζας.

Από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του μνημείου, ο οποίος φαίνεται ότι χρονολογείται στη βυζαντινή εποχή⁵, μικρά μόνο τμήματα διατηρούνται σήμερα.

Η ένταξη του ναού των Αγίων Αναργύρων στο οικοδομικό συγκρότημα των τριών ναών και της μεταγενέστε-

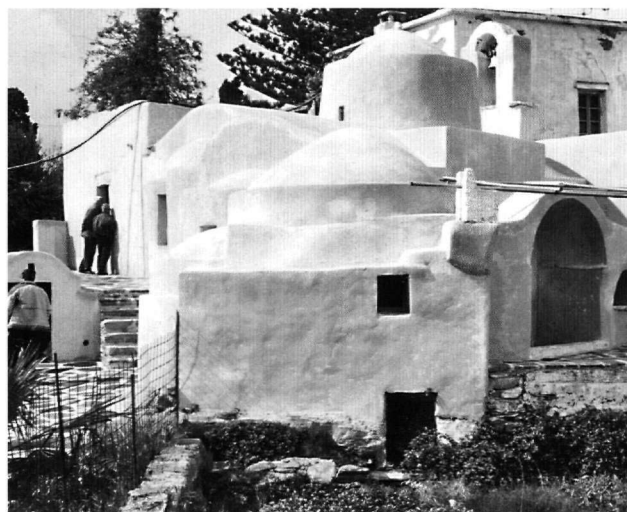
⁴ Για την παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Νάξου βλ. πρόχειρα Κ. Κουρουπάκη - Ε. Σάββαρη - Μ. Σταθάκη-Σπηλιοπούλου - Β. Τσαμτσούρη, «Νάξος», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, τ. 2,

Αθήνα 1982, 77-110.

⁵ Ακριβής χρονολόγηση του διακόσμου δεν είναι προς το παρόν δυνατή.

Εικ. 1. Συγκρότημα Αγίων Αναργύρων. Γενική άποψη από τα ανατολικά.

Εικ. 2. Συγκρότημα Αγίων Αναργύρων. Γενική άποψη από τα βορειοανατολικά.

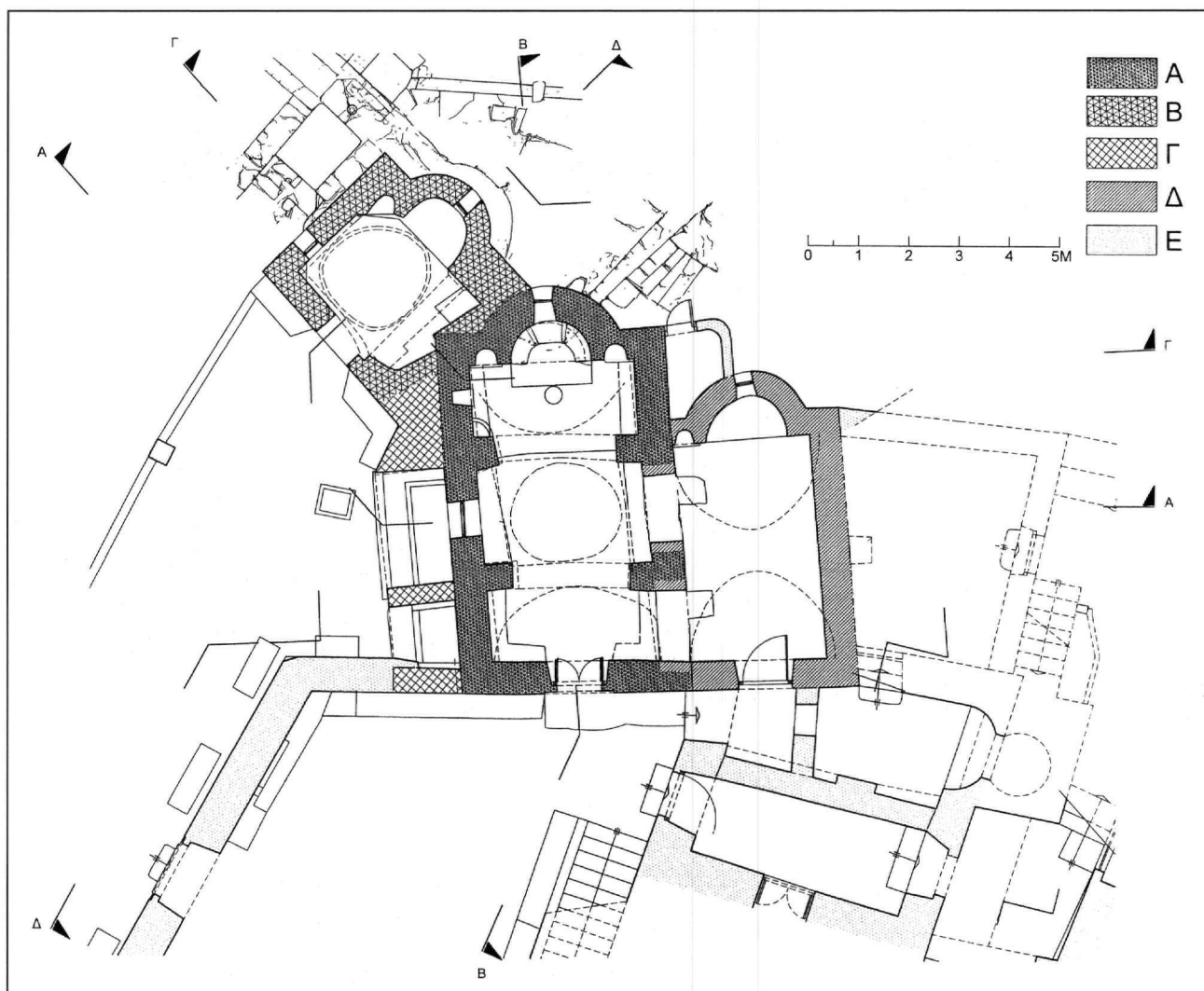
ρης οχυρωμένης κατοικίας καθιστά δύσκολη την αναγνώριση των χαρακτηριστικών του. Εξετάζοντάς τον απαλλαγμένο από τα προσκτίσματα που τον περιβάλλουν, ο ναός εξωτερικά παρουσιάζεται ως βαρύ και αδιάρθρωτο κτίσμα με γενική μορφή πρίσματος πενταγωνικής διατομής, στο μέσον του οποίου υψώνεται το σχήματος ορθογώνιου παραλληλεπίπεδου βάθρο του κυλινδρικού και με κωνική κάλυψη τρούλλου. Στην ανατολική πλευρά του πρίσματος είναι προσκολλημένη η ημικυλινδρική κόγχη του ιερού (Εικ. 1 και 5).

Οι όψεις του ναού εμφανίζονται βαριές, με χαμηλές αναλογίες, απλές και αδιάρθρωτες. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ενταγμένη σήμερα στον ανατολικό μανδρότοιχο της αυλής δυτική όψη του μνημείου (Εικ. 5β). Η θύρα που ανοίγεται στον άξονά της έχει μαρμάρινο πλαίσιο με την τυπική στις Κυκλάδες κατά τον όψιμο Μεσαίωνα και την Τουρκοκρατία μορφή⁶, με τους χαρακτηριστικούς κιλίβαντες που φέρουν το ανώφλι. Όπως φάνηκε κατά την αποξήλωση των επιχρισμάτων, η σημερινή μορφή της θύρας δεν είναι η αρχική. Επάνω, ωστόσο, από το άνοιγμά της διατηρείται σε κακή κατάσταση αρχικό, όπως φαίνεται, τυφλό αψίδωμα με διπλό πλίνθινο τόξο που περιβάλλεται από απλή πλίνθινη ταινία (Εικ. 6), στο τύμπανο του οποίου έχει εκ των υστέρων διαμορφωθεί ορθογωνικό παράθυρο-φεγγίτης. Ψηλότερα υπάρχει απλής μορφής κωδωνο-

στάσιο του τύπου του διάτρητου τοιχώματος (Εικ. 5). Στη βορειοανατολική γωνία του ναού των Αγίων Αναργύρων και με τον κατά μήκος άξονά του να αποκλίνει πάνω από 45° από εκείνον του μεγάλου ναού, βρίσκεται το παρεκκλήσιο της Αγίας Μαρίνας (Εικ. 1, 2, 3, 4α, β, δ και 5). Πρόκειται για ένα μικροσκοπικό μονόχωρο τρουλλαίο ναΐσκο με εξωτερικές διαστάσεις περίπου 3,60×3,60 μ., χωρίς την ημικυκλική κόγχη του ιερού. Ο εσωτερικός χώρος με διαστάσεις μόλις 2,30×2,90 και μέγιστο ύψος 3 μ. περίπου καλύπτεται με τρούλλο διαμέτρου 2,10 μ. περίπου με χαμηλό τύμπανο. Στον ανατολικό τοίχο του χώρου ανοίγεται έκκεντρα προς τα νότια η βαθιά κόγχη του ιερού, το κάτω μέρος της οποίας καταλαμβάνει κτιστή αγία τράπεζα. Στη βορειοανατολική του γωνία είναι, προφανώς εξασρή, διαμορφωμένη η κόγχη της προθέσεως. Στη βόρεια και τη δυτική πλευρά του χώρου του ναού σχηματίζονται τυφλά αψιδώματα με βάθος 0,10 μ. περίπου, τα οποία βαίνουν σε υποτυπώδη υφαψίδια από σχιστόπλακες. Στη νότια πλευρά του υπάρχει βαθύ αψίδωμα με αδιαμόρφωτο τύμπανο. Η προσπέλαση στο ναό γίνεται από μία θύρα που ανοίγεται έκκεντρα στη δυτική πλευρά του. Το εσωτερικό φωτίζεται από δύο μικρά ορθογωνικά παράθυρα, ένα στο δυτικό άκρο της βόρειας πλευράς και ένα στην κόγχη του ιερού. Κοσμήτης ημικυκλικής διατομής υπάρχει στη στεφάνη του τρούλλου. Το δάπεδο

⁶ Α. Γουλάκη-Βουτυρά, «Δείγματα μαρμαρογλυπτικής του Αιγαίου στο Μουσείο Μπενάκη», *Μουσείο Μπενάκη* 2 (2003), 113. Βλ. και Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, *Το κάστρο της Αντιπάρου. Συμβολή*

στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου, Αθήνα 1978, 71-72.

Εικ. 3. Συγκρότημα Αγίων Αναργύρων. Κάτοψη.

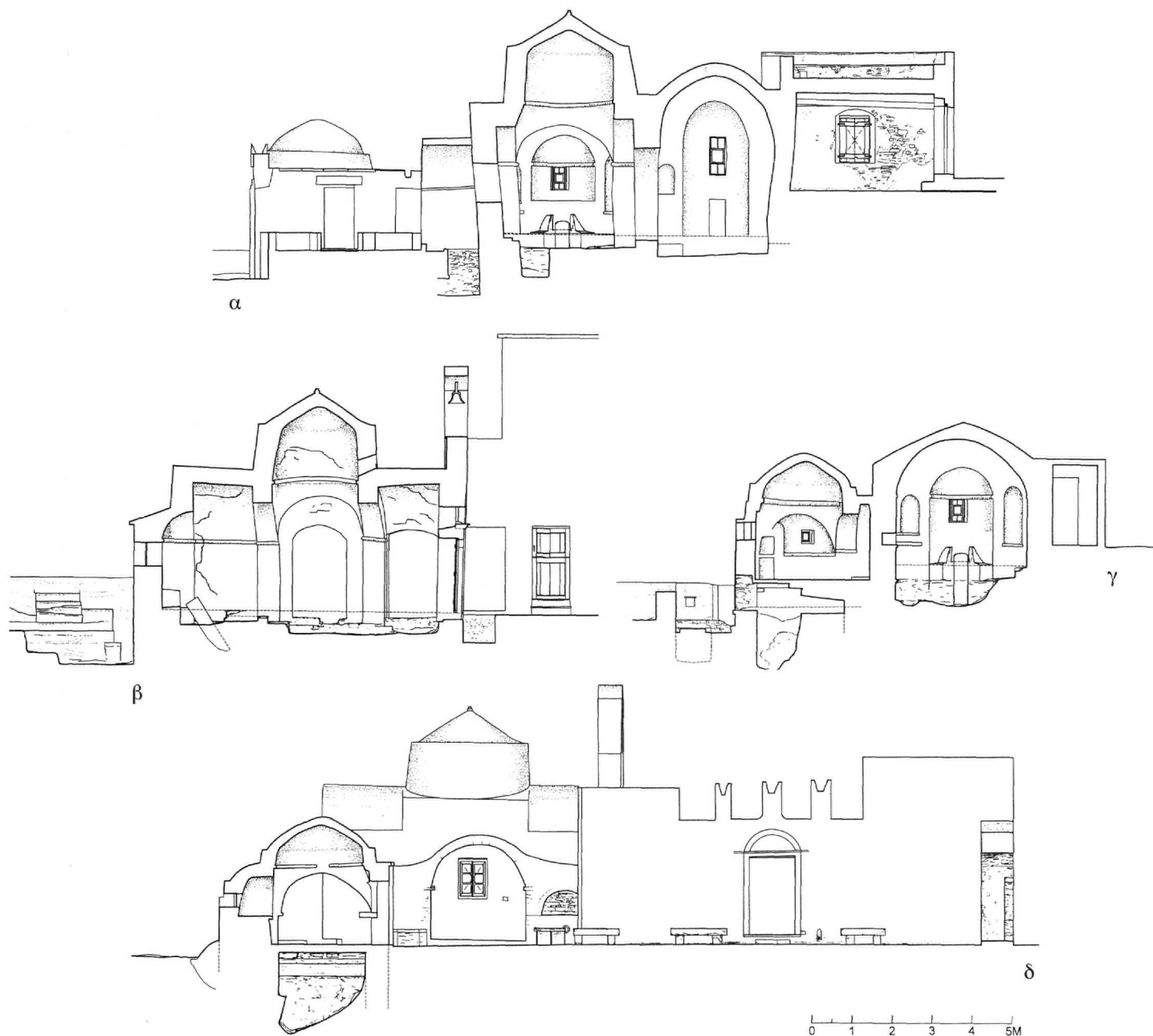
του ναΐσκου καλύπτεται με ακανόνιστες ντόπιες σχιστόπλακες. Τοιχογραφικός διάκοσμος δεν έχει προς το παρόν εντοπισθεί στο ναό.

Κάτω από το ναό της Αγίας Μαρίας υπάρχει υπόγεια δεξαμενή που δεχόταν τα νερά μιας από τις φλέβες της πηγής που ανέβλυζε παλαιότερα εκεί. Ο χώρος έχει σε κάτοψη σχήμα τετράγωνο πλευράς 2,20 μ. και καλύπτεται με μεγάλων διαστάσεων σχιστόπλακες («στεγάδια») (Εικ. 4γ και δ). Ένα στενό ορθογωνικό άνοιγμα διαμορφωμένο ψηλά στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου επέτρεπε την είσοδο σε αυτόν, αλλά και την έξοδο του νερού προς την παρακείμενη ανοικτή δεξαμενή.

Το παρεκκλήσιο της Αγίας Μαρίας, χάρη στο μικρό μέγεθος και τη διαμόρφωση των όγκων και των όψεών

του, παρουσιάζει εξωτερικά ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στη σχετικά πλούσια συνθετικά διάρθρωση των όγκων του δεσπόζουν ο χαμηλός τρούλλος και η ογκώδης κόγχη με τη βαθμιδωτή στέγη της. Χαμηλά, στη βάση της, υπάρχει ένα πρισματικής διατομής πόδιο που έχει κατασκευασθεί για την ενίσχυση της θεμελιώσεώς της. Οι όψεις του ναού εμφανίζονται βαριές, με χαμηλές αναλογίες. Από αυτές μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η βόρεια. Στη δυτική όψη του, κατά την πρόσφατη αποξήλωση των επιχρισμάτων, αποκαλύφθηκαν η αρχική νότια γωνία του ναΐσκου και η υπερύψωση του βάθρου του τρούλλου του.

Συνεχόμενη με τη δυτική όψη του παρεκκλησίου της Αγίας Μαρίας, κατά μήκος της βόρειας πλευράς του

Εικ. 4. Συγκρότημα Αγίων Αναργύρων. α: Τομή ΑΑ, β: Τομή ΒΒ, γ: Τομή ΓΓ, δ: Τομή ΔΔ.

ναού των Αγίων Αναργύρων και σε επαφή με αυτή, υπάρχει μία ιδιότυπη κατασκευή (Εικ. 3, 4α και δ) που συνδεόταν με την πηγή του νερού, η κύρια φλέβα της οποίας ανέβλυζε στη θέση αυτή. Πρόκειται για δύο εν σειρά διατεταγμένους θόλους βάθους 1,30 μ., έναν ευρύ και ψηλό στα ανατολικά και ένα στενό και χαμηλό στα δυτικά, οι οποίοι καλύπτουν το βαθύ, εν είδει ανοικτής

δεξαμενής, σκάμμα της πηγής. Σήμερα οι δύο θόλοι καλύπτονται με ενιαία δίριχτη στέγη με καμπύλο αέτωμα, η οποία, όπως φάνηκε κατά την αποξήλωση των επιχρισμάτων, έχει προκύψει από την ενοποίηση των ανεξάρτητων αρχικά στεγάσεων των δύο θόλων. Κατά την αποξήλωση των επιχρισμάτων φάνηκε επίσης ότι η θολωτή αυτή κατασκευή είναι μεταγενέστερη μεν των δύο

Εικ. 5. Συγκρότημα Αγίων Αναργύρων. Ανατολική και δυτική όψη.

ναών αλλά προγενέστερη του μανδρότουχου της αυλής της κατοικίας.

Στα νότια του ναού των Αγίων Αναργύρων βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ανδρέα (Εικ. 1, 3, 4α και 5), ένας μικρός (εσωτ. διαστ. 2,70×4,50 μ. περίπου), μονόχωρος δρομικός καμαροσκέπαστος ναός με ημικυκλική κόγχη ιερού. Η απευθείας προσπέλαση στο ναό γίνεται από μία αλλοιωμένη σε νεότερους χρόνους θύρα που ανοίγεται στον άξονα της δυτικής πλευράς του και η επικοινωνία του με το ναό των Αγίων Αναργύρων μέσω δύο ευρέων ανοιγμάτων με χαμηλωμένα τοξωτά ανώφλια. Το εσωτερικό του φωτίζεται από δύο ορθογωνικά παράθυρα: ένα στην κόγχη του ιερού και ένα επάνω από τη δυτική θύρα. Μετά την πρόσφατη αποξήλωση του νεωτερικού δαπέδου του ναού αποκαλύφθηκαν τα λείψανα δύο τετράγωνων σε κάτοιψη παραστάδων προσκολλημένων στο νότιο τοίχο του ναού των Αγίων Αναργύρων.

Εξωτερικά ο ναός του Αγίου Ανδρέα ελάχιστα διακρίνεται, καθώς περιβάλλεται από παντού, εκτός από τα ανατολικά, από άλλα κτίρια. Πρόκειται για βαρύ και αδιάρθρωτο κτίσμα, στη στέγαση του οποίου διαγράφεται η θολωτή του κάλυψη, ενώ στην ανατολική πλευρά του κυριαρχεί η ημικυλινδρική κόγχη του ιερού. Το οικοδομικό συγκρότημα των εκκλησιών συμπληρώ-

νεται με δύο ακόμη χώρους καλυμμένους με επίπεδα δώματα, που βρίσκονται στα νότια και στα δυτικά του ναού του Αγίου Ανδρέα (Εικ. 1, 4α και 5). Ο πρώτος χώρος είναι ένα μικρών διαστάσεων δωμάτιο με άγνωστη αρχική λειτουργία, που τώρα χρησιμεύει ως αποθήκη. Ο δεύτερος, που είναι χωρισμένος σήμερα σε δύο ανεξάρτητους μεταξύ τους μικρούς χώρους, αποτελεί ουσιαστικά τμήμα του ισογείου του σπιτιού. Αρχικά συνδεόταν μέσω ευρέως τόξου με το νοτιότερο χώρο του ισογείου, το σημερινό διαβατικό. Στο νότιο άκρο του υπάρχει φούρνος. Λίθινη κτιστή κλίμακα οδηγεί στα βατά δώματα των χώρων αυτών.

Τέλος, ένα μικρό οστεοφυλάκιο, το οποίο κατεδαφίσθηκε κατά τις πρόσφατες εργασίες, είχε κτισθεί περί το 1960 στην εισέχουσα γωνία που σχηματίζεται μεταξύ των ναών των Αγίων Αναργύρων και του Αγίου Ανδρέα.

Η διάκριση οικοδομικών φάσεων (Εικ. 3) στο σύμπλεγμα των τριών ναών του Σαγκρίου και η αναπαράσταση της καθεμιάς από αυτές (Εικ. 7) προκύπτει από τη μελέτη της σχέσεως των διαφόρων κτιρίων του οικοδομικού συγκροτήματος μεταξύ τους, με τη βοήθεια οικοδομικών παρατηρήσεων αλλά και της αρχαιολογικής έρευνας που διεξήχθη υπό την εποπτεία της 2ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαταστάσεως του μνημειακού συνόλου.

Από τα μέχρι τώρα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι τον πυρήνα του συγκροτήματος αποτελεί ο ναός των Αγίων Αναργύρων, ο οποίος πρέπει αρχικά να έσπεξε ελεύθερος στην ομαλή πλαγιά, καθώς δεν έχουν εντοπισθεί λείψανα άλλων παλαιότερων ή σύγχρονων με αυτόν κατασκευών. Το παλαιότερο πρόσκτισμα στο ναό των Αγίων Αναργύρων φαίνεται ότι είναι το παρεκκλήσιο της Αγίας Μαρίνας. Η ιδιότυπη διάταξή του σε σχέση με τον προγενέστερο ναό, στον οποίο προσαρτήθηκε, θα μπορούσε με επιφύλαξη να αποδοθεί σε δεσμεύσεις που επιβλήθηκαν από τη διαμόρφωση της υποκείμενης δεξαμενής. Η ύπαρξη του, μεγάλου βάθους, νότιου αφιδώματος, το οποίο θα μπορούσε να είχε κατασκευασθεί ως αρκοσόλιο, οδηγεί στη σκέψη ότι ο ναός είχε αρχικά ταφικό χαρακτήρα.

Επόμενες χρονικά προσθήκες στο ναό των Αγίων Αναργύρων είναι η θολωτή κατασκευή κατά μήκος της βόρειας πλευράς του και μία άγνωστης αρχικής μορφής κατασκευή στη νότια πλευρά του, υπολείμματα της οποίας αποτελούν τα κατώτερα μέρη των παραστάδων που εντοπίστηκαν κάτω από το δάπεδο του ναού του Αγίου Ανδρέα. Οι παραστάδες αυτές θα μπορούσαν να στέκουν ανεξάρτητες, ως απλές αντηρίδες, ή να αποτελούν τα ποδαρικά μιας μικρού βάθους τοξωτής κατασκευής, που θα μπορούσε να είναι ένα αρκοσόλιο, όπως στην περίπτωση του ναού της Αγίας Άννας στην Κάτω Ποταμιά. Η λειτουργία των παραπάνω προσκτισμάτων στο ναό των Αγίων Αναργύρων, πέρα από την οποιαδήποτε άλλη χρήση τους, σχετίζεται αναμφίβολα με τα σοβαρά δομοστατικά προβλήματα που αντιμετώπιζε ήδη ο ναός εξαιτίας της θεμελιώσεώς του. Προσθήκη στο ναό των Αγίων Αναργύρων αποτελεί, τέλος, και ο ναός του Αγίου Ανδρέα. Όπως φαίνεται από τα διαθέσιμα στοιχεία, όλες οι υπόλοιπες κατασκευές του οικοδομικού συγκροτήματος της κατοικίας είναι μεταγενέστερες του συμπλέγματος των τριών ναών.

Ο ναός των Αγίων Αναργύρων ανήκει στο συνήθη στη

Εικ. 6. Ναός Αγίων Αναργύρων. Τυφλό αφιδωμα θύρας.

Νάξο τύπο των «μονόχωρων, δρομικών τρουλλαίων ναών», που στη βιβλιογραφία αναφέρονται και ως «μονόκλιτες τρουλλαίες βασιλικές»⁷, και μάλιστα στην πρώτη από τις παραλλαγές του τύπου που εντοπίζεται στο νησί ο Γ. Δημητροκάλλης, στη οποία ο τρούλλος στηρίζεται σε τέσσερις παραστάδες που συνδέονται με τόξα⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ναοί της συγκεκριμένης παραλλαγής, καθώς και όσοι κατατάσσονται στην παραλλαγή όπου ο τρούλλος φέρεται από τους πλάγιους τοίχους και από τους προς ανατολάς και δυσμάς θόλους, μπορούν να θεωρηθούν ως οι κατεξοχήν «μονόχωροι δρομικοί τρουλλαίοι ναοί», καθώς οι άλλες δύο από τις τέσσερις συνολικά παραλλαγές του τύπου⁹ σχετίζονται λιγότερο ή περισσότερο με τους μονόκλιτους σταυροειδείς, εγγεγραμμένους με τρούλλο ναούς¹⁰.

Το παρεκκλήσιο της Αγίας Μαρίνας ανήκει σε ένα σπάνιο σχετικά τύπο ναών που ονομάζονται «τετράγωνοι μετά τρούλλου», «μονόχωροι τρουλλαίοι» ή «ναοί τύπου μαισωλείου»¹¹, έχει μάλιστα χαρακτηριστεί από τον Γ. Δημητροκάλλη ως «ίσως ο τυπικότερος» ναός του τύπου αυτού¹². Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι, πα-

⁷ Σχετικά με τον τύπο και τη διάδοσή του στη Νάξο βλ. Δημητροκάλλης, *Βυζαντινή ναοδομία*, 42-43 και σημ. 39, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁸ Ο.π., σημ. 39.

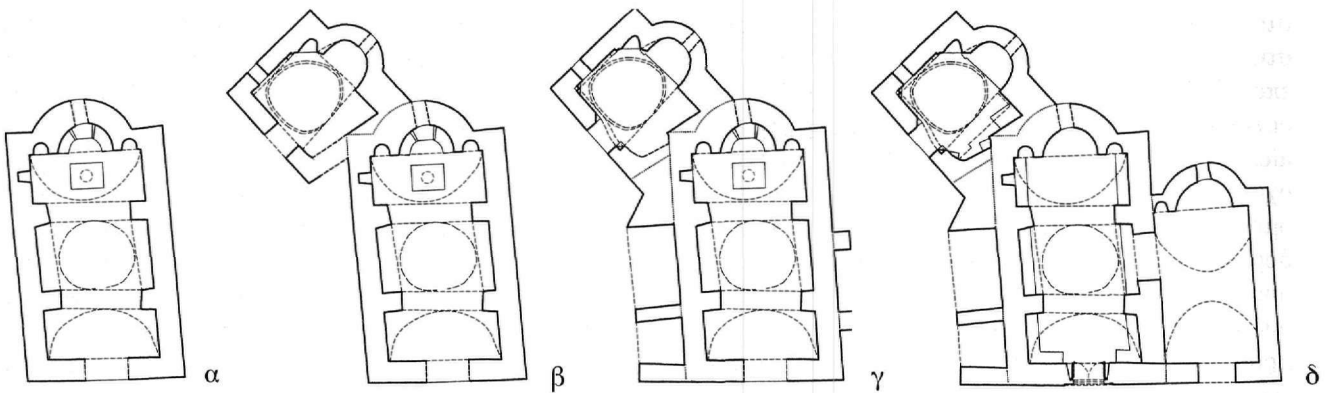
⁹ Ο.π.

¹⁰ Σχετικά με τον τύπο βλ. κυρίως Χ. Μπούρας, «Άγιος Στέφανος Ριβίου Άκαρνανίας», *ΕΕΠΣΑΠΘ* 3 (1968), 47-53, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Δημητροκάλλης, *Βυζαντινή ναοδομία*, 36 και σημ. 33. Α. Μισαηλίδου, «Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Παναγίας Σικελιάς Χίου», *Βυζαντινά* 23 (2002-

2003), 394-397. Για τους μονόκλιτους σταυροειδείς εγγεγραμμένους με τρούλλο ναούς της Νάξου ειδικά βλ. Γ. Μαστορόπουλος, «Οι μονόκλιτοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Νάξου», *Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1997, 44.

¹¹ Για τον τύπο και τις ονομασίες του βλ. Δημητροκάλλης, *Βυζαντινή ναοδομία*, 43 και σημ. 40, εικ. 129-136, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹² Ο.π., εικ. 129.

Εικ. 7. Συγκροτήμα Αγίων Αναργύρων. Οικοδομικές φάσεις - Αναπαραστάσεις.

ρά το πολύ μικρό μέγεθος του ναΐσκου, υπάρχουν και εδώ, όπως συχνά στους ναούς του τύπου¹³, τυφλά αφιδώματα, έστω και υποτυπώδη, στις τρεις πλευρές του χώρου, που έτσι του δίνουν ένα στοιχειωδώς σταυροειδή χαρακτήρα. Μία ακόμη ιδιομορφία του παρεκκλησίου της Αγίας Μαρίνας είναι η ένταξη στις υποδομές του μιας πηγής, πρακτική που συναντάται και αλλού στη Νάξο, όπου υπάρχουν εκκλησίες κτισμένες δίπλα ή και επάνω σε πηγές νερού¹⁴.

Τέλος, ο ναός του Αγίου Ανδρέα ανήκει στον εξαιρετικά διαδεδομένο, τόσο κατά τους βυζαντινούς όσο και κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους, τύπο των καμαροσκεπών μονόχωρων δρομικών ναών¹⁵.

Τα υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί και οι τρόποι δομής των τριών ναών του συγκροτήματος των Αγίων Αναργύρων είναι τα συνήθη της ναξιακής ναοδομίας κατά τη βυζαντινή και, εν μέρει τουλάχιστον, και τη μεταβυζαντινή εποχή¹⁶. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι από αργολιθοδομή με πλακοειδείς ντόπιους λίθους μικρού ή μεσαίου μεγέθους. Σπάνια και σε ορισμένες μόνο θέσεις, όπως οι γωνίες και τα ανώφλια των ανοιγμάτων, έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλου μεγέθους λίθοι, ορισμένοι από τους οποίους προέρχονται ενδεχομένως από

αρχαία κτίρια. Τα θεμέλια είναι κατασκευασμένα από αργολιθοδομή, με μικρούς ή μετρίου μεγέθους ντόπιους πλακοειδείς λίθους, σε τάφρους μικρού σχετικά βάθους. Τα τόξα και οι θόλοι είναι από επίσης ντόπιους αργούς πλακοειδείς λίθους, με εξαίρεση τη θολωτή κατασκευή στη βόρεια πλευρά του ναού των Αγίων Αναργύρων, που έχει κατασκευασθεί από λαξευτούς πορολίθους. Πλίνθοι έχουν χρησιμοποιηθεί μόνο στην κατασκευή του τυφλού αφιδώματος επάνω από τη θύρα του ίδιου ναού (Εικ. 6).

Οι στέγες είναι διαμορφωμένες με γεμίματα επάνω από τη θολοδομία. Η επικάλυψή τους γίνεται με υδραυλικό κονίαμα, μια πρακτική συνηθισμένη στις Κυκλάδες ήδη από τη βυζαντινή και όχι μόνο στη μεταβυζαντινή εποχή¹⁷. Τα δάπεδα των ναών των Αγίων Αναργύρων και του Αγίου Ανδρέα είναι διαμορφωμένα χωρίς ιδιαίτερη μέριμνα επάνω στο κατάλληλα διαμορφωμένο φυσικό έδαφος ή σε επιχώσεις. Το δάπεδο του ναού της Αγίας Μαρίνας είναι κατασκευασμένο, όπως αναφέρθηκε ήδη, από μεγάλες και παχιές σχιστόπλακες («στεγάδια»). Γείσα δεν υπάρχουν.

Οι εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων καλύπτονταν, προφανώς εξαρχής, με πατητά επιχρίσματα από ασβε-

¹³ Ο.π., σημ. 40.

¹⁴ Όπως λ.χ. ο ναός της Αγίας Μαρίνας στο κτήμα Θεοδωράκι, κοντά στα Μονοίτσια. Γενικά για το φαινόμενο της ένταξης στις υποδομές ναών πηγών και δεξαμενών βλ. Μ. Κάππας, *Ο ναός των Αγίων Αποστόλων Καλύμνου. Συμβολή στη μελέτη της διάδοσης του τύπου του απλού τετραστύλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου* (πολυγραφ. μεταπτυχιακή εργασία, Α.Π.Θ., Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας), Θεσσαλονίκη 2001, 140-141

και σημ. 736.

¹⁵ Σχετικά με τον τύπο και τη διάδοσή του βλ. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 344-345, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁶ Για την οικοδομική της ναξιακής ναοδομίας βλ. κυρίως Δημητροκάλλης, *Βυζαντινή ναοδομία*, 50-64.

¹⁷ Ο.π., 63 και σημ. 55 και 58, εικ.178-183.

στοκονίαμα, μια πρακτική γνωστή από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, που συνεχίστηκε και στη βυζαντινή εποχή¹⁸. Με επιχρίσματα ήταν, φυσικά, καλυμμένες και οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων και της θολοδομίας. Τα αρχικά δάπεδα των ναών ήταν μάλλον από σχιστόπλακες. Οι ημικυκλικής συνήθως διατομής κοσμήτες που υπάρχουν στη στάθμη γενέσεως της θολοδομίας είναι κατασκευασμένοι από πλακοειδείς ντόπιους λίθους που καλύπτονται με επίχρισμα, όπως συχνά συμβαίνει όχι μόνο σε ταπεινά αλλά και σε υψηλών προθέσεων βυζαντινά μνημεία¹⁹. Το θρανίο που αποτελεί το σύνθηρο του ναού των Αγίων Αναργύρων είναι κτιστό από επιχρισμένη λιθοδομή. Τα ερείσχειρα του θρόνου είναι κατασκευασμένα από επίσης επιχρισμένες σχιστόπλακες. Η αρχική αγία τράπεζα του ναού των Αγίων Αναργύρων ήταν μια μαρμάρινη πλάκα που φερόταν από μαρμάρινο κίονα.

Τα μορφολογικά στοιχεία των τριών ναών, τόσο τα γενικά όσο και τα επιμέρους, είναι επίσης τυπικά της βυζαντινής ναοδομίας της Νάξου²⁰ αλλά και του Αιγαίου γενικά²¹. Τα μνημεία χαρακτηρίζονται από την ανεπιτήδευτη διάθρωση των όγκων τους (Εικ. 1, 2, 4δ και 5), οι οποίοι είναι απλοί πρισματικοί (με εξαίρεση, ίσως, το παρεκκλήσιο της Αγίας Μαρίνας που οφείλεται εν μέρει τουλάχιστον στο μικρό του μέγεθος), και από την απλή σύνθεση των όψεών τους που είναι αδιάθρωτες. Όλα τα κτίρια παρουσιάζουν τη γνωστή και τόσο χαρακτηριστική στην κυκλαδίτικη μεσαιωνική και νεότερη αρχιτεκτονική γραφική ακανονιστία (Εικ. 1 και 2), πέρα από τις παραμορφώσεις εξαιτίας της φυσικής φθοράς και των ζημιών από άλλα αίτια. Οι αψίδες είναι ημικυλινδρικές, κατά το σύνθητες σε λαϊκότερα κυρίως κτίρια και μετά την πρώτη χιλιετία²². Η αψίδα του παρεκκλησίου της Αγίας Μαρίνας έχει βαθμιδωτή στέγη, όπως και άλλοι ναοί στη Νάξο²³, μια πρακτική που, όπως έχει παρατηρηθεί, οφείλεται σε διάθεση αντιγρα-

φής προτύπων και όχι σε κατασκευαστική ανάγκη²⁴. Οι τρούλλοι έχουν χαρακτηριστικά χαμηλό τύμπανο, μια μορφή συνήθη στις Κυκλάδες διαχρονικά. Το μόνο από τα αυθεντικά μορφολογικά στοιχεία του ναού των Αγίων Αναργύρων, που δεν είναι τυπικό της ναξιακής ναοδομίας, είναι το διπλό τοξωτό πλίνθινο πλαίσιο με την περιβάλλουσα πλίνθινη ταινία επάνω από τη θύρα του μνημείου, που παραπέμπει σε ανάλογα στοιχεία στο ναό των Αγίων Αποστόλων στο Μετόχι της Νάξου, ο οποίος θεωρείται γενικώς κτίσμα της μεσοβυζαντινής περιόδου²⁵. Στο ναό των Αγίων Αναργύρων υπάρχει το σύνθητες στη Νάξο σύνθηρο²⁶, στοιχείο χαρακτηριστικά αρχαϊκό.

Η χρονολόγηση των τριών ναών του συγκροτήματος των Αγίων Αναργύρων δεν είναι καθόλου εύκολη υπόθεση. Και στην περίπτωση αυτή ισχύουν όσα ο καθηγητής Χ. Μπούρας έχει πολύ σωστά επισημάνει για τα βυζαντινά μνημεία του Αιγαίου, ότι δηλαδή αποτελούν «κλειστά σύνολα ενοτήτων που διαιωνίζουν τα τοπικά χαρακτηριστικά» και ότι η χρονολόγηση της οικοδομήσεώς τους, όταν αυτή δεν συνδέεται με κάποια συγκεκριμένη τοιχογράφηση, μπορεί να γίνει μόνο «κατά προσέγγιση και με μεγάλα περιθώρια λάθους»²⁷. Οι τρεις ναοί ανήκουν σε λιγότερο ή περισσότερο συνήθεις στο νησί ναοδομικούς τύπους που δεν εμφανίζονται σε μια συγκεκριμένη εποχή και, από την άποψη της κατασκευής τους, είναι απλά και ανεπιτήδευτα «διαχρονικά» κτίσματα.

Οι ναοί των Αγίων Αναργύρων και της Αγίας Μαρίνας θα μπορούσαν καταρχήν να χρονολογηθούν στη μέση βυζαντινή περίοδο. Το μοναδικό στοιχείο που θα μπορούσε να προσδιορίσει, αν και πάλι με επιφύλαξη, με περισσότερη ακρίβεια τη χρονολόγηση είναι η μάλλον όψιμη μορφή του αψιδώματος επάνω από τη θύρα του ναού των Αγίων Αναργύρων. Ο ναός του Αγίου Ανδρέα θα μπορούσε να χρονολογηθεί με επιφύλαξη στη

¹⁸ Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, 144 σημ. 12. Ειδικά για τους ναούς της Νάξου βλ. Δημητροκάλλης, *Βυζαντινὴ ναοδομία*, 52.

¹⁹ Βοκοτόπουλος, *ὁ.π.*, 168. Βλ. και Στ. Μαμαλούκος, *Το καθολικὸ της μονῆς Βατοπεδίου. Ἱστορία και ἀρχιτεκτονικὴ*, Αθήνα 2001, 196.

²⁰ Για τη μορφολογία της ναξιακής ναοδομίας βλ. κυρίως Δημητροκάλλης, *Βυζαντινὴ ναοδομία*, 50-64.

²¹ Χ. Μπούρας, «Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στα νησιά του Αιγαίου», *Το Αιγαίο. Επίκεντρο ελληνοῦ πολιτισμοῦ*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1992, 125-126.

²² Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, 151.

²³ Δημητροκάλλης, *Βυζαντινὴ ναοδομία*, σημ. 49.

²⁴ Στ. Μαμαλούκος, «Ζητήματα σχεδιασμοῦ στη βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ», *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 128.

²⁵ Για το ναό βλ. Κάππας, *Ναὸς Αγίων Αποστόλων* (υποσημ. 14), 214-215.

²⁶ Δημητροκάλλης, *Βυζαντινὴ ναοδομία*, 50 και σημ. 43.

²⁷ Μπούρας, «Βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ Αιγαίου», *ὁ.π.*, 122.

βυζαντινή εποχή, δεν αποκλείεται όμως να είναι και νεότερος. Τέλος, η θολωτή κατασκευή στη βόρεια πλευρά του ναού των Αγίων Αναργύρων είναι πιθανώς προσθήκη της εποχής της Λατινοκρατίας ή της Τουρκοκρατίας, χωρίς να μπορεί να αποκλεισθεί και μια πρωιμότερη χρονολόγησή της. Η οικοδόμηση της κατοικίας και οι σχετιζόμενες με αυτή μικροεπεμβάσεις στο σύμπλεγμα των τριών ναών, όπως η αναμόρφωση της θύρας του ναού των Αγίων Αναργύρων, θα πρέπει, με βάση τα τυπολογικά καθώς και τα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία του, συγκριτικά με άλλες οχυρές εξοχικές κατοικίες της Νάξου και σε συνδυασμό με το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο, να χρονολογηθεί πιθανώς στο 17ο αιώνα.

Η μελέτη της αρχιτεκτονικής του συμπλέγματος των τριών ναών του κτήματος Μπογιατζόγλου στο Σαγκρί,

η οποία κατέστη δυνατή χάρις στη βασισμένη στην αρχαιολογική έρευνα και τη συστηματική τεκμηρίωση αποκατάσταση του μνημειακού συνόλου, παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς προσφέρει χρήσιμο νέο υλικό στην καταγραφή των βυζαντινών μνημείων της Νάξου, ελάχιστα όμως μπορεί να συνεισφέρει στην επίλυση των προβλημάτων της μελέτης της ναξιακής αλλά και γενικότερα της κυκλαδικής μεσαιωνικής ναοδομίας. Η εξέταση των τριών ναών επιβεβαιώνει για μια ακόμη φορά τις γνωστές θέσεις σχετικά με το συντηρητισμό της ντόπιας αρχιτεκτονικής και την προσκόλλησή της, με ελάχιστες περιπτώσεις έξωθεν επιδράσεων, σε ένα τοπικό ιδίωμα που έχει τις ρίζες του στην παλαιοχριστιανική εποχή και σχετίζεται με άλλα, ανάλογα, όπως η λεγόμενη «Προελλαδική Σχολή»²⁸.

Αθήνα, Φεβρουάριος 2005

²⁸ Δημητροκάλλης, *Βυζαντινή ναοδομία*, 52. Μπούρας, «Βυζαντινή αρχιτεκτονική Αιγαίου», ό.π., 122.

THE ARCHITECTURE OF THE HAGIOI ANARGYROI COMPLEX AT KATO SANGRI, NAXOS

The building complex known as Hagioi Anargyroi, comprising three churches dedicated to the “Penniless” saints, St Marina, and St Andrew, on the Voyatzoglou estate at Kato Sangri on Naxos, is one of the least-known monuments on the historic Cycladic island.

The complex of three churches occupies the south side of the residence on the Boyatzoglou estate (Figs 1-4). At the centre of the complex is the church of the Hagioi Anargyroi, a small single-aisle dromical church with dome and without narthex. At the northeast corner of this church and with its longitudinal axis at an angle of more than 45° to it is the parekklesion of St Marina, a tiny single-aisle domed church, beneath which there is an underground cistern. In the relatively rich articulation of its volumes the low dome and the massive conch with its tiered roof dominate. Contiguous with the west face of the chapel of St Marina, along the north side of the church of the Hagioi Anargyroi and in contact with this, there is a peculiar vaulted construction, later than the two churches but earlier than the enclosure wall of the courtyard of the house.

To the south of the church of the Hagioi Anargyroi is the church of St Andrew, a small single-aisle dromical church with vaulted roof and semicircular sanctuary conch. The building complex of the churches is completed by another two spaces covered by flat roofs, situated to south and west of the church of St Andrew.

From the data available so far, it emerges that the nucleus of the complex is the church of the Hagioi Anargyroi, which must initially have been free standing on the smooth hill-slope. The earliest addition to this seems to be the chapel of St Marina (see Fig. 7). The existence of the very deep south apse, which could have been constructed as an arcosolium, prompts the thought that the little church may originally have had a funerary character. Subsequent additions to the church of the Hagioi Anargyroi are the domed construction along the length of its north side and a construction on its south side, the original form of which is not known and which was perhaps an arcosolium. The function of the above additions to the church of the Hagioi Anargyroi is, above any other use, undoubtedly related to the serious structural

and static problems that the church was already facing, on account of its foundations. Last, the church of St Andrew is also an addition to the church of the Hagioi Anargyroi. Present evidence shows that all the other constructions in the building complex of the residence are later.

The church of the Hagioi Anargyroi is of the “single-aisle dromical domed” type common on Naxos, which is also referred to in the bibliography as “single-aisle domed basilica”, and indeed one of the first variations of the type that have been identified on the island, that is in which the dome rests on four piers connected by arches.

The parekklesion of St Marina is of a relatively rare type, which is called “square church with dome”, “single-space domed church” or “church of mausoleum type”. The incorporation of a water source in its infrastructure is a practice encountered elsewhere on Naxos.

Last, the church of St Andrew is of a very widely diffused type in Byzantine and Post-Byzantine times, that of the vaulted-roofed single-aisle dromical church.

The materials and the masonry used in the building of the three churches in the Hagioi Anargyroi complex are the usual ones in Naxian church-building in the Byzantine and, in part at least, the Post-Byzantine period (construction of the walls, the arches and the vaults of flattish local stones, covering of roofs with hydraulic plaster, plastering of the outer walls). The morphological features of the three churches are likewise typical of the Byzantine church-building of Naxos and the Aegean in general (simple articulation of the volumes, simple synthesis of the outer faces, picturesque irregularity, semicircular apses, domes with low cylindrical drum). In the church of the Hagioi Anargyroi there is the usual Naxian *synthronon* (sedile), a characteristically archaic element.

The dating of the three churches in the Hagioi Anargyroi complex is not easy. The churches of the Hagioi Anargyroi and St Marina could be dated to the Middle Byzantine period. The church of St Andrew could be dated, with reservations, to the Byzantine Age too, but the possibility that it is later cannot be ruled out.

Study of the architecture of the complex of three churches

on the Boyatzoglou estate at Sagri yields useful new material for the recording of the Byzantine monuments of Naxos, but offers very little to solving the problems that the study of Naxian as well as Cycladic Medieval church-building in general presents. Examination of the three churches confirms once more the known related views concerning the conser-

vatism of the local architecture and its adherence, with few instances of external influences, to a local idiom whose roots go back to Early Christian times and which is related to other analogous idioms, such as the so-called "Prehelladic School".